

אני אישי ואני לאומי בתפיסת אהרן דוד גורדון

א. בין "שאלת היהודים" ל"עם-אדם"

בעולמה הרעיוני של העלייה השנייה מתבלטות שתי גישות יסוד לסוגיית מקומו של היחיד במפעל התחייה הלאומי, שהיא סוגיית המתח שבין התגשמות דרכו של אדם לבין הכיבוש העצמי לציווי הזמן וחזונותיו. מצד אחד התבטאה דרך שציריה הם היחידים וערכיותם המוחלטת. אהרן דוד גורדון הוא שהיקנה לה תשתית הגותית ואופקי מימוש. דרך זו מיוסדת על ההנחה של העדר סתירה כלשהי בין דחפי התחייה הלאומית לבין ביטויי העצמות האישית, על ראיית ה"יחידים" כצירו של המפעל. מצד שני הוצבה המגמה האידיאולוגית השמה דגש על "כוחות העם", והמונעת על ידי תודעת קטסטרופה, המחייבת הירתמותו של היחיד "לעזרת העם". הירתמות זו מחייבת הקרבה עצמית שבהיאזרות כל כוחות האישיות למען המפעל.

ההתודעות לניגודי הגישות הללו ולוויכוח שביניהן חשובה כרקע לדיון בתפיסת האומה של גורדון. שהרי תפיסה זו, ככל שיש לה חשיבות שמעבר למקום ולזמן של גיבושה, אחוזה בשאלות שניסרו בחלל עולמה של התנועה הציונית ושל העלייה השנייה.

אבקש להציג מתח ניגודי זה באמצעות ביטוי מחודד שלו בפרוטוקול (שהיה גנוז עד העת האחרונה) מהתכנסות של הפועלים-החלוצים בגליל, שנערכה בשלהי מלחמת העולם הראשונה.¹

תודעת הדחיפות שבהיענות למצוקת הקיום היהודי בוטאה באותה התכנסות, בפאתוס מהפכני, על ידי יצחק טבנקין, שהיה גם פותח הדיון. הוא טען לגישה המכוונת כל כולה לפתרון "שאלת היהודים". "הפוליטיקה של כל עם", הוא אומר, "צריכה להיות רק בהתאמה לצרכי העם באותו רגע". זוהי אידיאולוגיה לפיה "הקטסטרופה היא חלק אורגאני בתנועתנו והיא הכרחית". מכאן גם נגזרת שוליותה, ולעתים אף היעדרה, של אסטרטגיה חזונית-עתידיית בתפיסתו אז. הוא

1. ראה "פרטיכל גנוז משנת 1918 - מדינוי ועידת הפועלים החקלאים הגלילית (18.10.1918)", הביא לדפוס: מוקי צור, *מכפנים*, מו, 2-1 (סתיו-חורף תשמ"ד) (להלן: פרטיכל גנוז), עמ' 153-158. פרטיכל זה אותר בארכיונו האישי של כן-ציון ישראלי מקבוצת כנרת, לאחר פטירתו.

חוזר ומדגיש, שאין לו שיקולים שמעבר לאקטיביזם הנענה למצוקה העכשווית. וכך הוא אף מצהיר, שאת "השאלות המוסריות אין לקחת בחשבון כי אין הן שאלות מוסריות ואין הן ריאליות". הריאלי-פוליטיק שלו רואה לנגד עיניו רק את ציבורו או עמו: "אין לנו התחייבויות. אינני מכיר בהתחייבות שבין עם לעם". הקטסטרופה כקו מעורר ומתווה כיוון היא לגביו לא רק בחינת "הכרח חיצוני" (שלצדו ישנם שיקולים נוספים):

[...] הקטסטרופה היא חלק אורגאני בתנועתנו והיא הכרחית. הפוגרומ בבישינב לא הוליד את תנועתנו אבל הוא השפיע עליה. לא בלפור ולא התקוות למדינת היהודים העירו את התנועה [...] יש הכרח חיצוני ויש הכרח פנימי. ההתפתחות של תנועתנו יש בה שינוי: גדלו אפשרויותיה הפנימיות. הקטסטרופה החיצונית מגבירה את ההכרח הפנימי.²

דהיינו, כל כוחות האישיות של היחיד וכל מעייני התנועה אמורים להיות כלי או מכשיר בשירות המשימתיות האוואנגארדית. ענייננו כאן ב"אני מאמין" ציוני המבוסס על כיבוש עצמי של היחיד למען הצרכים ההיסטוריים הדחופים. דברי גורדון באותו דיון, ככל שהם משקפים גישה הבאה לידי ביטוי בכל תחומי כתביו, היו תגובה ישירה לאקטיביזם הפוליטי-קטסטרופלי של טבנקין. לגורדון יש חזון אוטופי האמור להתגשם ב"יום קטנות" של ההגשמה האישית, ואין הוא נכון לראות שאלה פוליטית או קיומית עכשווית כשלעצמה. מעשי היומיום וההכרעות הפוליטיות, החברתיות וכו', אמורים להיות מודרכים על ידי אמת מידה מוסרית. אין אצלו חיץ בין פוליטיקה לבין מוסר. רעיון "האדם החדש" ו"החיים החדשים" אינו נתפס אצלו בשירות מטרה מכשירית כלשהי. "חיים חדשים" לעם ישראל בארצו מזוהים בכתבי גורדון עם "שאיפתנו לברוא עם ישר". השאלות המוסריות שטבנקין דוחקן לשוליים הן לגביו ציר מרכזי. ולא מדובר כאן רק בפוליטיקה המודרכת על ידי שיקולים מוסריים או ערכיים, אלא באמונתו, המעלה בקנה אחד מוסריות נורמטיבית הנתבעת מכל יחיד עם מוסריות בסיסית מקבילה האמורה לחייב את העם כעם. ראוי להתוודע ל"אני מאמין" זה בלשונו:

מסירות נפש לשם מסירות נפש היא דון-קישוטית. גם בין עובדי הבעל היו בלי ספק עובדים במסירות נפש. [...] הנקודה המרכזית של יישובנו היא שאיפתנו לברוא עם ישר. עד עכשיו ידעו שהפרט צריך להיות ישר אבל העם הוא יוצא מן הכלל: לו מותר לכבוש ארצות. אבל זהו אבסורד. כל השקרים בעולם באים מזה שלעם מותר הכל ולפרט זה אסור. לעם אסור להילחם כמו שליחיד אסור לרצות. ואין ערך לכך שכל העמים נלחמו. אם אנחנו שואפים לחיים חדשים, זהו העיקר בשבילנו.³

2. שם, עמ' 154.

3. שם, שם.

גורדון מציג כאן את הרעיון שהוצב שנתיים לאחר מכן במרכז הרצאתו הפרוגרמטית בוועידת הפועל הצעיר וצעירי ציון בפראג (אביב 1920),⁴ ושגולם במושגו "עם-אדם".⁵ הוא נדרש שוב לרעיון זה ואף הציג את המושג שטבע לאפיונו גם בדברים נוספים שהשמיע במהלך הדיון הנ"ל (בהתכנסות פועלי הגליל):

העיקר הוא בשבילנו ליצור עם-אדם. אי-אפשר שהאדם יהיה ישר והעם חיה טורפת. על ארץ-ישראל יש זכות לשני עמים. לנו יש זכות היסטורית ואנחנו צריכים לסדר כך שהערכים לא יסבלו. האידיאל שלנו הוא: לא ישא גוי אל גוי חרב, ואין לנו מה להתבייש בזה. ואם לא זה הרי יכולים היינו להיות בגולה.⁶

המתח הקוטבי שבין המגמה המשימתית-מהפכנית של טבנקין לבין הדרך הגורדונית חופף בצירים מרכזיים שלו את השניות שהתגלמה בוויכוח בין הזרם המדיני-קטסטרופלי בציונות לבין המגמה הרוחנית-תרבותית בה; בין הרצל, נורדאו והנוהים אחריהם לבין אחד-העם ותלמידיו. אלה שמו דגשם על "צרת היהודים" ועל "שיקומה החיצוני, כלומר בניינה ומיקומה מחדש [של האומה] בעולם החיצון" ואלה על "שיקומה הפנימי של האומה ובניינה מחדש".⁷ הרצל וההולכים בעקבותיו ראו את הגשמת הציונות כמרוכזת ב"עבודת ההווה" וכמכוונת לחידושה של ממלכתיות יהודית. גורדון, בדומה לאבות הציונות התרבותית-רוחנית, היה מודרך על ידי חזון אוטופי הרואה גם מעבר למצוקת השעה, והיונק מזיכרון היסטורי וממיגבשיה של התרבות המורשתית שלו.⁸ תפיסתו האורגאנית של גורדון, המושרשת ברבדים מרכזיים של התרבות היהודית-היסטורית, היתה מקוטבת מלכתחילה לתורות חברתיות-מהפכניות בנות הזמן, שאותן רצו להשתיל חבריו בהווה הארצישראלית, הוא לא נמנע מעימות חזר ונשנה עמן.⁹

תפיסת האומה, או "האני-הקיבוצי", של גורדון, ככל שהיא אחוזה בשאלות הזמן וצומחת ממעקשי המציאות הארצישראלית בזמן העלייה השנייה, מהווה חלק ממערכת הגותית שיש לה תקפות שמעבר לסיטואציה היסטורית מסוימת, ושנחותיה מוחלטות על ידיו לא רק על עמו ועל תרבות ישראל.

4. ראה על ועידה זו: י' שפירא, הפועל הצעיר - הרעיון והמעשה, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 344-351.
5. ראה א"ד גורדון, "עם-אדם", כתבי א"ד גורדון, האומה והעבודה, ירושלים תשי"ב (להלן: האומה והעבודה), עמ' 258-262.
6. פרטיכל גנוז, עמ' 158.
7. ראה ד' ויטל, "צרת היהודים וצרת הציונות", הציונות, ט, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 19. והשווה ש' אלמוג, ציונות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ב (להלן: אלמוג), עמ' 14-15, 42-45, 221.
8. ראה על גישותיהם המנוגדות של הרצל ושל אחד-העם ל"עבודת ההווה": אלמוג, עמ' 135-138.
9. ראה להלן פרק-משנה ו: "בין קיבוציות (אורגאניות) לסוציאליות (מיכאניות)".

הגותו של גורדון היא אורגאנית במובהק.¹⁰ גישה אליה באמות מידה פילוסופיות מקובלות לא תצלת. ההתוודעות לאפיוני החשיבה האורגאנית שלו היא חיונית לשם הבנה ראויה של משנתו, על קשרי ההתניה ההדדית שבין תחומיה, וכן בתוך כל אחד מתחומים אלו. ככל שהאחדות האורגאנית היא ממאפייני הייחוד של גורדון, אין הוא היחיד בין ההוגים היהודיים במאה ה-20 המצוין בה. הגותם של הראי"ה קוק ומרטין בובר אף היא אורגאנית בטבעה, וישנן זיקות ענפות בין היקום הגורדוני לבין עולמותיהם של שני אישי יצירה אלה.¹¹ בכתבי בובר כבכתבי הראי"ה קוק משוורות הידרשויות קצרות ובודדות בלבד למהותה של האורגאניות המציינת את בנייני הגותם. גם בחיבורי גורדון לא ימצא דיון עקרוני במהותה של אורגאניות. תוך כדי התמודדות יוצרת עם סוגיות שונות הוא נדרש כמה וכמה פעמים לטיבה של אורגאניות, עתים אף בלי לכוונה או להצביע עליה בתור שכזו. אבל משמקבצים ומאגדים הידרשויות פורות אלה, מסתבר שהן מהוות מכלול המלמד על תפיסה אחדותית כוללת: בחיי האדם, ברשויות החיים האנושיים וכן במעגלות הקוסמוס. הניסוח הגורדוני המובהק של מהות האורגאניות עולה תוך כדי שלילת תורות תחומיות, מצומצמות במידת מסוים, המתרכזות בניתוח אנליטי ורואות בו חזות הכול. כנגדן הוא טוען וקובע –

החיים אינם עוד בחלקי החיים ובסכום החלקים, כשם שאין חיים בחלקי גוף מת ולא בסכום חלקיו, כי החיים הם תוספת על סכום חלקיהם. כי החיים הם דבר שוטף, מתהווה, מתייצר, אין בהם עמידה. לא תקבע אותם בתוך מסגרת, לא תתחם בהם תחומין... את החיים תשיג בחיים, אם יש בך נפש חיה. כי החיים הם חיים, כי החיים הם יצירה.¹²

האורגאניות בניסוחו זה חלה רק על עולם האדם. שהרי אי אפשר ליחס חיי יצירה לשום יצור תת-אנושי. גרעינו של אפיון זה הוא בציון ההנחה, שבמערכת אורגאנית יש נופך שאינו ניתן לספירה או מדידה, ובו אולי עיקרה או המותר שבה. לעומת זאת, בנתחנות המסתפקת בפירוק אנליטי עשויים איברי המכלול להיעשות אטומים או מעין מונאדות שאין קשר חי ביניהן.

גורדון יוצא נגד התגדרותן של תורות החומר מזה ותורות הרוח מזה בד' אמות שלהן. מהותם האורגאנית של החיים היא בכך, שבהם "אין הפרדה, אין חלוקת עבודה מיכאנית, בחיים אין מוקדם ומאוחר, אין חזרה אחורנית". מערכת אורגאנית היא זו שבה מתלכדים תחומים שונים במעשה יצירה או בריאה. סימן

10. להבחנה בין תפיסה פילוסופית לגישה אורגאנית ראה: M. Kadushin, *The Rabbinic Mind*, (New York 1952), pp. 6, 12, 31–34.

11. על הזיקות שבין מערכות ההגות של גורדון ושל הראי"ה קוק ראה עתה: ש' שטרסברג, יחיד, אומה ואנושות בתורותיהם של א"ד גורדון והראי"ה קוק (עתיד להתפרסם במסגרת ספריית הילל בן חיים, הוצאת הקיבוץ המאוחד).

12. "אוניברסיטה עברית" (1913). האומה והעבודה. עמ' 168.

ההיכר הראשוני של מעשה יצירה זה הוא בהיותו מעין מנוף "המרים את המשא היותר גדול בבת אחת, אם כי במתינות מתאימה, ולא חלק חלק בזה אחר זה. [...] הכל צריך למצוא את ביטוי או להיכרא בבת אחת, [...] הכל צריך להשפיע השפעה הדדית חיה זה על זה.¹³

"אורגאניות", "חיים" ו"יצירה" חופפים זה את זה בתפיסתו עד כדי זיהוי. הבדל בבדדיות מתבטאת בזיקות הגומלין ובקשרי ההתניה ההדדית שבתוך מכלול אורגאני. כל כישוריו והנהגותיו של אנוש בצירופם מגלמים מערכת כזו – "הרגש, המחשבה, המעשה, הרצון המצומצם והרצון העליון, כל כוחות הגוף והנפש – הכל עצמות אחת".¹⁴ וכך גם המכלול המאגד תחומי פועלו ומעגלות שייכותו של האדם; גורדון מציין (ללא סדר מכוון): "הארץ, העבודה, הלשון, הספרות, האמנות והמדע, המוסר, הדת (במי שיש להם רגש דתי הכתוב המדבר)".¹⁵

יציר חי אורגאני אינו קיים לעצמו, ואף האדם בכלל זה. וככל שיצירתיותו היא אישית הריהי ארוגה ב"יצירה קיבוצית" ונובעת מתשתיותיה. "היצירה הקיבוצית של היחיד"¹⁶ היא ביטוי של "האישיות הקיבוצית" – העם.

ב. היסוד האישי והיסוד הקיבוצי

היחיד הוא האבן הראשה בתמונת עולמו של גורדון. ה"יחידים", על העוצמה היוצרת הנישאת בהם, הם באמונתו אבות העולם המתחדש והמתחיה בארץ ישראל. אבל יחידים אלה אינם יחידים ביחידותם. הם מושרשים במעגלות השתייכות, שהתשתיתי שבהם הוא מעגל העם ("האומה"); וזה מקור העיצוב וההקשר המקיים רוחו ויצירתו של הפרט. "החיים האנושיים מתחילים מן האומה",¹⁷ האומה שאליה ומתוכה נולד האדם היא זו שממנה הוא סופג רכיבי תרבותו ושוורשי זהותו.

כל צורתו המיוחדת וכל מקומו המיוחד של היחיד בחיים מתגלים ומסתמנים מתוך החיים הקיבוציים. יחודו, עצמותו באופי, ברגש, במחשבה, בלשון, בדעות, בשירה, באמנות, אינו אלא סגנון מיוחד, עצמי בנוסח הכללי של האופי הקיבוצי, של החיים הקיבוציים, והוא אינו אפשרי אלא מתוך שנמצא מוכן לפניו, מתוך שהקיבוץ יצר בשביל כל הפרטים שבו אופי אנושי, רגש, מחשבה, לשון, דעות, שירה ואמנות אנושיים. הרוח הקיבוצית, החיים הקיבוציים מושלים בעצם פנימיותו של היחיד, ברגשותיו, במחשבותיו,

13. שם, עמ' 169.

14. "לביורר ההבדל בין היהדות והנצרות", כתבי א"ד גורדון, האדם והטבע ירושלים תשי"ב (להלן: האדם והטבע), עמ' 285.

15. שם, שם.

16. ראה "לביורר רעיונו מיסוד" (1920), האומה והעבודה, עמ' 176.

17. זהו חלק ממשפט הסיום של החיבור "האדם והטבע".

בעצם אותם הרגשות והמחשבות, שהנם לכאורה קניינו המיוחד, המתנגד לרוחו ולחיו של הקיבוץ. אפשר לומר, כי עבודת הרגש, השואף להתחדשות, של היחיד אינה אלא התסיסה מתוך הפעולה ההדדית של היסוד הקיבוצי והיסוד האינדיבידואלי שבנפשו, כמו שעבודת מחשבתו אינה אלא... שיחה בין אותם היסודות.¹⁸

עצמותו האישית של הפרט וה"אני הקיבוצי" שבנפשו הם שני צדיה של אותה מטבע. לאמיתו של דבר ישנו "מומנט יסודי" נוסף בפנימיות האנושית, והוא המומנט הכלל-אנושי; בין שלושת ה"מומנטים" (היסודות) – האינדיבידואלי, הלאומי, האוניברסלי – ישנו קשר אמיץ.¹⁹ במצב של תואם ושילוב ראוי "אין ביניהם סתירה כלל ואין האחד חי מחורבנו של חברו".²⁰ היחסים הראויים בין האני האיש והאני הלאומי (הקיבוצי) הם מצע לזיקתו של היחיד למשפחת האדם בכללה.

מהיות השייכות לעם רכיב בנשמתו של כל אדם, הרי "דאגתו לקיום נשמתו הלאומית אינה בעצם אלא דאגה לשלמות נשמתו הוא, [...] דאגה ל'אני' הפרטי שלו, לחייו וליצירתו הוא".²¹ מכאן יובן שמשבריות בנשמת העם, ניגודים וסתירות בה, מקורם ב"קרעי הנשמה של כל פרט ופרט" בה.²² על כן יצירה אישית גדולה היא ממילא יצירת העם, ביטוי לרוחו ולנשמתו. יוצר גדול המבטא את כבשון עולמו ממילא נותן ביטוי ל"אני הקיבוצי" שלו. "ביאליק הוא יצירתנו הלאומית במידה שהוא יצירת עצמו".²³

בזיקה פנימית הדוקה זו בין הפרט והכלל, היחיד והיחד, אין אחד הצדדים מאפיל על משנהו. היחידאיות אינה מצמצמת את עצמה בפני ה"התפשטות" או המרכזיות של העם. כל יחיד הוא נדבך יסוד בבניין הכלל. המיזוג המיוחד במינו של היחיד והרבים התעצב בבית היוצר של תרבות חז"ל, והוא מצירי היהדות כתרבות.²⁴ גורדון מציין "שאבותינו, (אנשי) דורות שקדמונו" אצרו לעצמם "עולם לאומי עצמי, שבו מצא לו כל פרט ופרט את המקום המיוחד לו. זה היה ספר חשבונות לאומי, שבו יוחד דף קבוע לכל יחיד ויחיד".²⁵ בד בבד ובהקבלה

18. "האדם והטבע", האדם והטבע, עמ' 118. והשווה: "האומה, המשפחה הגדולה [...] בראה

את הלשון, את הדת, [...] את המוסר, את השירה, את החיים החברתיים. ובמובן זה אפשר לאמור: 'האומה יצרה את האדם.' " (מתוך קריאה" (1918), האומה והעבודה, עמ' 295). וראה גם להלן.

19. ראה להלן, פרק-משנה ח.

20. ראה "מכתב שלישי לגולה" (1914), האדם והטבע, עמ' 356.

21. "מכתב רביעי לגולה", האומה והעבודה, עמ' 543.

22. שם, שם.

23. "מתוך קריאה" (1918), שם, עמ' 283.

24. ראה י' גוטמן, "האדם והחברה – על יסודות היהדות", דת ומדע, ירושלים תשט"ו, עמ' 269–272; מ' קדושין, "האני ונפש החברה", בתוך א' הולץ, בעולם המחשבה של חז"ל בעקבות משנת מ' קדושין, תל-אביב תשל"ט, עמ' 259–266.

25. "מכתב ראשון לגולה", האומה והעבודה, עמ' 517.

לנשמת היחיד ישנה נשמת העם – "הנשמה היהודית הקיבוצית" שבפנימיותו של כל אחד מבני העם. "נשמתו [של העם]", הוא אומר, היא "שורש נשמתו של כל אחד מאתנו".²⁶

משבריות בחברת העם ורפיון אחיזתו של היחיד במורשת תרבותו – קשורים זה בזה. דלדול בעולמו הרוחני של יחיד ושל ציבורו כורך עמו ממילא גם משבריות נפשית. שהרי חיי האומה, גידולה ויעודה, משתקפים בנפש היחיד, בחינת התא הראשוני שבה. ודווקא משום כך, מתוך הזיקה ההדוקה שבין נשמת היחיד ונשמת העם, אין להקהות – אומר גורדון – את ערכי היחיד למען מטרות העם; אין "להקריב" את אמותיו על "מזבח האומה". מפעל התחייה אינו מצמצם את עצמיותו של הפרט אלא חושף אפיקים לביטוייה – ל"התפשטות", כלשונו (השואבת מושג זה מהחסידות).²⁷

ג. היחיד ויחסי מהות עם הזולת

דרכו של אדם אל עצמו, גורס גורדון, היא דרך תחתית ארוכה. התודעותו ל"ניגון שבלבבו" מחייבת לבדיות. הוא מצייר נתיב זה, שהוא אישי מכל וכל, כנתיבו של "הולך על עברי פי תהומות או על ראשי הרים וקופים ומכוסים שלג עולמים".²⁸ יחידאיות זו של האדם בתהליכי האינדיווידואציה אינה זקוקה, לכאורה, לאיש. "מה לו ולאחרים איך שהם חיים ומה שהם מבקשים?" – שואל גורדון. ותשובתו היא, שתהייתם של היחידים אחר שורש נשמתם היא היוצרת מכנה משותף ביניהם, "ורק באופן כזה ייפגשו כל היחידים, אם כל אחד ידע לבקש את דרכו לעצמו". הידיעה העצמית או החתירה העצמית היא התנאי להיברות ולהבנה הדדית.²⁹

ניצוצות הגות אלה הועלו במכתבים שיש להם אופי דיאלוגי מובהק, המתבלט ביחוד במכתביו ובשיריו של גורדון לרחל בלובשטיין. הוא רואה אותה, כפי שהוא רואה את בנימין קוצ'רבסקי (במכתב אליו שצוטט לעיל), "עומדת לפני גובה גבוה וזקוף, על עברי פי תהומות" ו"חוגרת את כל כוחותיה" לעלייה, ולא בדרך המקובלת והכמורות ומכנה כבר, אלא "בשבילה המיוחד". והנה אף בשרותה באותו "גובה גבוה וזקוף" של חתירה למעמקים הוא רואה עצמו כחבר-שותף לה: "הלא תסלחי לי, כי נגשתי אליך ואלחץ את ידך – ההרגשת? אחרי כן ליויתי אותך הרבה בדרכך, – הראיתי?"³⁰ אף במרומי הנבכים של

26. "חשבוננו עם עצמנו" (1916), האומה והעבודה, עמ' 328. והשווה דברי גורדון על "נשמת האומה" שהיא "עצמות האומה", במכתב ל"ח ברנר (1917), כתבי א"ד גורדון, מכתבים ורשימות, ירושלים תש"ד (להלן: מכתבים ורשימות), עמ' 90.

27. "חשבוננו עם עצמנו", האומה והעבודה, עמ' 366.

28. מכתב לבנימין קוצ'רבסקי (1916), מכתבים ורשימות, עמ' 70.

29. שם, שם.

30. מכתב לרחל בלובשטיין (1913), שם, עמ' 53.

התייחדותו של אדם עם עצמו אין הוא לבדו, אין הוא בודד. "את אינך בודדה במרום" – כלשון המכתב בשיר של גורדון לרחל.³¹ אמרות חסידיות ידועות, שעניינן מגע נפש בנפש המאפשר את ביטוי העצמי של האדם, מהדהדות בניבו שבמכתב אחר לרחל, באומרו: "כשאני מתאמץ להרים את חברי, אני מתרומם גם בעצמי, בלי זה יותר קשה להתרומם."³²

מאחרי ניצוצות אלה מתבלטת תפיסה ברורה, לפיה אין לראות את נתיבי ההתגשמות העצמית כנפרדים או בלתי קשורים בזיקות חיי של האדם. יחס האדם אל עצמו הוא יסוד ובסיס, אך בשום אופן לא בניין לעצמו: "היסוד לכל היחסים בין בני אדם הוא סוף סוף יחס האדם אל עצמו, אל החיים והעולם כפי שהוא חי אותם."³³ כבחסידות וברוחה של החסידות גורס גורדון, שתיקון עצמי, במשמע של איחוי קרעי הנפש ובירור מגמות סותרות שבה, הוא תנאי לחריגת האדם מעצמו. האינדיווידואציה היא רקע ותשתית, ולא תכלית. "אין מסירות נפש שלמה, במקום שאין הנפש שלמה."³⁴ השרטטים הללו עולים בקנה אחד עם תפיסת עולם דיאלוגית מעין זו של בוכר (לא מדובר כאן בהשפעה או הקרנה כלשהי, שכן גילומה המובהק הראשון של ההגות הדו־שיחית של בוכר – ספרו אני ואתה, ראה אור רק סמוך לפטירתו של גורדון, ב־1922).

ד. יחיד וציבור, היחיד והקבוצה

תחיתו של עם ישראל בארצו לא תיכון, לדעת גורדון, "אלא רק מתוך תחיית הפרט ורק על־ידי אידיאלים אנושיים גדולים."³⁵ האידיאלים הללו הם חזוניתה של תחיית העם. הפרטים, תלוצי ההתחיות, מושרשים באני הקיבוצי שלהם – בעם – לא רק בחינת יחידים אלא גם, ואולי בעיקר, באמצעות תאים חברתיים. תאים אלה הם התלכדויות המתקמות מהקשר הוויטאלי שבין אדם לחברו. העם הוא מכלול של הקבוצות, הציבורים, התנועות הללו. בבחינתו זו מכנה אותו גורדון "ברייא אורגאנית, חיה, עליונה"; סגולה אנושית זו, "להתאחד לקיבוצים אורגאניים חיים", היא אולי יסודו של מותר האדם; "בזה אולי יסוד כל כוחות האדם להתפתח ולגדול במידה שאינה אפשרית ביתר החי."³⁶ הקבוצה

31. וזהו השיר במלואו:

לכי בשבילך – והיה כעלותך
עלה תעלי. יאור לך היום –
איש אל יעצרך, והנה את אינך
אל יאמר: עלי בודדה במרום.

שיר זה פורסם לראשונה בהערות המלוות את שירת רחל, תל־אביב תרצ"ט, והועתק למכתבים ורשימות, עמ' 127. וראה שם, בהערה, על רקעו.

32. מכתב לרחל בלובשטיין (1914), שם, עמ' 61.

33. מכתב לדגניה (1912), שם, עמ' 164.

34. "חשבוננו עם עצמנו" (1916), האומה והעבודה, עמ' 344.

35. "פתרון לא רציונאלי" (1909), שם, עמ' 98.

36. "האדם והטבע", האדם והטבע, עמ' 74.

– היצירה המקורית הארצישראלית, מביטוייה הנעלים של האוטופיה הציונית – אף היא בעיניו תא יסוד אורגאני כזה.

ראינו לעיל, שיחס הפרט אל עצמו הוא יסוד לכל היחסים בין בני אדם. תחיית הפרט ומרכזיותו היא גם ציר חיי הקבוצה, גורס גורדון. הכלל, הקבוצה, הציבור כשהם לעצמם אינם בעלי חשיבות ערכית. להוויית היחד (וחיי קבוצה בכלל זה) נודעת משמעות רק בהיותם פועל יוצא "מהפעלה הדדית חוזרת של הפרט והכלל, של היחיד והציבור".³⁷ לפנינו התניה הדדית שצירה הוא הפרט. "ובמידה שהוא ירחיב, יעמיק, יעשיר את חיי עצמו, בה במידה הוא ירחיב, יעמיק, יעשיר את החיים הציבוריים" של היחד שבו הוא ארוג.³⁸ גם תנועה חדשה, התארגנות רעיונית יותר כוללת, אינה יכולה לצמוח אלא מתוך יחידים ועל יסודם: "לברוא תנועה חדשה, לתת את הדחיפה הראשונה לתנועה, – זהו תמיד תפקידם של יחידים. מכאן הטעות, שרבים טועים להעריך את רוחבו של הרעיון על פי כמות המחזיקים בו או המסוגלים להחזיק בו בראשית צמיחתו או על פי שטח חיי החברה שהוא מקיף".³⁹ קבוצה או ציבור כלשהם שאינם מיוסדים על היחיד הם בבחינת "צורה", הנעשית "פולחן הצורה" (או הדפוס או המסגרת).⁴⁰

גורדון היה קשור לדגניה, הקבוצה הראשונה שקמה בארץ-ישראל – "אם הקבוצות", וחי בה פרק זמן. בשורת מכתבים ששלח לחברים בדגניה, ולקבוצה כולה, והוא אז שרוי במקום מרפא בצפת, מועלית גישתו לחיי הקבוצה. הבחנותיו במכתבים אלה ניתנות להחלה על בעייתיות היחסים שבתוך כל תא חיים חברתי. קודם כל, ומעבר לכל ייחודיה וההילה האופפת אותה, דגניה היא "צורה". בעיניו, הוא אומר, טובות "כל הצורות: קבוצה, קבוצה גדולה, מושב עובדים, קואופרטיב, קומונה". בכל אחת מהצורות ישנם לדעתו צדדים חיוביים כצדדים שליליים. והמציאות מראה "כי בכל אחת מהן פועלים קודם כל הצדדים השליליים. יען מה? יען אשר מעמידים את הכל על הצורה. שוכחים דבר קטן, שוכחים כי העיקר הוא האדם, [...] ולא הצורה העיקר".⁴¹ אין הוא שולל את "הצורה", אלא רק את התגדלותה ואת ראייתה כחזות הכל – בהיעשותה כאמור לעיל ל"פולחן", ל"פטיש". "אני שולל רק את הפולחן של הצורה", הוא אומר, "איוו צורה שהיא, את האמונה כי הצורה תחדש את האדם, אבל לא את עצם הצורה".⁴² סגידה זו ל"צורה" והיעשותה של המסגרת לכל-יכולה הן הגורמות

37. "יסודות לתקנות למושב עובדים" (1922), האומה והעבודה, עמ' 451.

38. שם, עמ' 452.

39. "אוניברסיטה עברית", שם, עמ' 173.

40. מונחו של גורדון "צורה" זהה עם מושגו של בובר "קולקטיב". ראה ריכוז של עיוניו במהות ה"קולקטיב" ובהבחנה בין "קולקטיב" ו"חברותא" אצל מ' בובר, נתיבות באוטופיה, מהדורה חדשה בעריכת א' שפירא, תל-אביב תשמ"ז, בייחוד עמ' 197–203.

41. מכתב לחייתה בוסל (כ' באב תרפ"א), מכתבים ורשימות, עמ' 154.

42. מרחב לדגניה (ט"ז אלול תרפ"א). שם, עמ' 164.

לכך שיתבלטו קודם כל הפנים הבעייתיות שבקבוצה.⁴³ הקבוצה היא דפוס שהוא אמצעי; החסר שבה מטבעה צריך לבוא על תיקונו "מתוך האדם, מתוך הנפש".⁴⁴ זיקת השייכות של היחידים ליצירתם המשותפת – הקבוצה – היא שתעורר אותם ותחייב אותם לפעול באופן יום-יומי לתקנתו של מפעלם. המסגרת אינה יכולה להעלות את היחידים שבה. אבל היחידים, ככל שהם ערים ועמלים לתקנת משק אישיותם, חייבים בערות מתמדת: כל אחד מהם "צריך להיות תמיד ער, שוקד בלי הפסק על תקנת המשק הכללי, הקבוצתי [...]"⁴⁵ שהרי יש לו תיקון, ניתן וצריך להעלות אותו:

[...] אם בקבוצה אחת רוצים או באיזו צורה שהיא, אל תראו בצורה מין חבית, שאתם נכבשים בה, נתמכים איש ברעהו כדגים מלוחים, ובוזו אתם מסודרים יפה. בני אדם אינם דגים מלוחים ואין לסדרם בחבית סידור של קיימא. בני אדם יש בהם תנועה וחיים ועולם מלא. הכניסו לתוך הצורה את החיים והעולם, יותר נכון, פלשו את הצורה לכל ספירות החיים ולכל העולמות, אז תתקיים הצורה כהתקיים החיים והעולם.⁴⁶

תקנתם ועילויכם של חיי הקבוצה תפעל פעולה חוזרת על היחידים חבריה ותסייע ב"גידול האנושי" של כל אחד מהם.

המעקשים והשלילה המצויים אף בתאי יסוד המגלמים חזון אוטופי, כגון הקבוצה והמושב, ודאי מצויים גם באישיות הקיבוצית העליונה – בעם. האדם היחיד, שהוא הציר וקנה המידה בתאי היסוד האורגאניים הוא אף האבן הראשה בחברת העם בכללה, באומה. "הנפש הקיבוצית, הלאומית" היא "כעין מנגינה מצורפת מכל הקולות של נפשות האומה".⁴⁷ מתח מתמיד בין "צמצום" ו"התפשטות" ומאבק מתמשך בין כוחות העילוי לבין חולשות ותאוות בעולמו של היחיד, כמיקרוקוסמוס, קיימים באותה מידה גם בעם, כמקרוקוסמוס.

ה. "החיים האנושיים מתחילים מן האומה"

גורדון קורא: "הבו לנו יחידים! הבו לנו מתיאשים! הבו לנו יחידים, שאינם מתבטלים ושאינם עוזבים את המערכה, והבו לנו מתיאשים, המשקיעים את יאושם בבנין, בבנין אחד". היחידים הללו, אנשי העלייה השנייה, ראו את שאלת עתידו של עם ישראל כבעיה אישית-קיומית של כל אחד מהם. על מצע הנחה זו קורא להם גורדון "לברוא פה כוח, שיעורר את העם, את כל העם, להתבונן, לראות איפה הוא בעולם, ולבקש דרך לתחייתו ולתקומתו, לבקש כמו

43. שם, שם.

44. שם, שם.

45. מכתב לדגניה (כ"ג באלול תרפ"א), שם, עמ' 166.

46. מכתב לדגניה (ט' באלול תרפ"א), שם, עמ' 164.

47. "האדם והטבע", עמ' 126.

שיכול עם מתעורר לבקש".⁴⁸ הוא רואה את מפעלה של העלייה השנייה ואת הגשמת הציונות בפרספקטיבה יהודית כוללת של העם היהודי ושל עתידות ההיסטוריה היהודית. זוהי הפרספקטיבה שמבעד לה יש לראות את העם.

מהיות "האני הקיבוצי" תאום ל"אני האישי" בפנימיותו של אדם מישראל,⁴⁹ הרי "מסירות נפש על תקומת האומה ותחייתה",⁵⁰ כמוה כביטוי יוצר של האדם, שיש בו מבע לכל כוחות האישיות וכישוריה. "כל דאגתו" של היהודי "לקיום נשמתו הלאומית אינה בעצם אלא דאגה לשלמות נשמתו הוא, להעמקת חייה, – דאגה ל'אני' הפרטי שלו, לחייו וליצירתו הוא."⁵¹

אין אצל גורדון ההבחנה בין המונחים עם, אומה, לאומיות ו"אני קיבוצי". ויש ליתן את הדעת לכך, שאין הוא משתמש במונח "לאומיות" במשמעים של הלאומיות (Nationalism/Nationalismus; nationality, Nationalität) המודרנית, זו שצמחה מאז תקופת הרומנטיקה באירופה. בדברו על "לאומיות", "רוח לאומית" וכו', כוונתו למימד היהודי הקיבוצי, לכלל ישראל.⁵² יש ובאותה פיסקה הוא נוקט הן במונח "לאומי" (לאומיות) הן במונח "אומה", וכלא הבחנה תוכנית ביניהם.⁵³

המעגלות האורגאניים של תאי החיים המשותפים וזכים ל"אופן גילויים השלם [...] באומה, במשפחה הגדולה".⁵⁴ בבחינתה זו משמשת האומה כמצע בין היחיד ובין משפחת האדם בכללה הן בין היחיד והקוסמוס (הטבע).⁵⁵ שתי הנחות גורדוניות אלה מחייבות ליבון. להלן אעסוק רק בראשונה שבהן, ולשנייה – לזיקת האדם לטבע באמצעות האומה – יוקדש להלן הקשר דיון נפרד.

כבר ראינו שגורדון מאמין ש"החיים האנושיים מתחילים מן האומה" ומקבלים מתוכה את עיצובם הפנימי והחיצוני. אך ראוי לשוב להנחה זו ולהבין על מה היא מיוסדת. הוא גורס, כי כשם שהאדם התרקם בבטן אמו מבחינה פסיכולוגית, כך הוא התהווה מבחינה פסיכולוגית ומנטאלית בהקשרי התרבות והציוויליזציה של עמו. "המשפחה הגדולה והמורכבת", משפחת העם, "היא כעין בית המלאכה של רוח האדם. פה התיצרה הלשון, התיצרו המושגים, שלא תצויר לשון אנושית בלתי, התיצרה המחשבה האנושית, שלא תצויר בלי מושגים וכלי לשון אנושית, התיצרה הדת – המחשבה הכוללת, העולמית הראשונה [...] חשבון

48. "מכתב גלוי ל"ח ברנר", האומה והעבודה, עמ' 160.

49. ראה פרק המשנה ב לעיל.

50. "לזכרון" (1918), האומה והעבודה, עמ' 407.

51. "מכתב רביעי לגולה", שם, עמ' 543.

52. כך למשל הוא קובע: "דתנו היא עצם רוחנו הלאומית" ("כנסת ישראל" (1921), שם, עמ' 208); "האור הגנוז הלאומי נשתמר במידה רבה גם בקרב החרדים" (שם, עמ' 209); "תפץ הקיום הלאומי", "נשמתנו הלאומית" ("לזכרון" (1918), שם, עמ' 406); "רוחנו הלאומית, נפשיתנו הלאומית" ("לחשובנו עם הדת" (1922), מכתבים ורשימות, עמ' 221).

53. "לזכרון", האומה והעבודה, עמ' 406.

54. "לבריר רעיוננו מיסודו" (1920), האדם והטבע, עמ' 203.

55. שם, שם.

העולם וחשבון החיים. פה התהוו או התפתחו הרגשות האנושיים, השאיפות האנושיות, היצירה האנושית. ומכאן השירה, המוסר וכו'.⁵⁶ האדם יוצר יחסים וזיקות עם בני עמים וחברות אנושיות אחרות באמצעות מחשבתו, בשפת אמו, ומתוך המערכת המושגית שהוא אמן עליה. לשון אחר: הוא נפגש עם בני תרבויות אחרות לא כיחיד ביחידותו אלא כבן לתרבות מסוימת. העמים הם נושאי התרבויות השונות. היחיד, כל יחיד – בן כל גזע ומוצא – הוא תא באישיות הקיבוצית של עמו או של חברתו ההיסטורית, ואינו יכול לפתח מגעים אלא בבחינתו זו.

צד אחר של תפיסה זו הוא בכך, כפי שכבר ראינו, שמקורם של עיוותים ברשויות ההתלכדות של האדם הוא בנפש האדם היחיד: "הקרע הלאומי ראשיתו בקרעי הנשמה של כל פרט ופרט בתוכנו."⁵⁷

ו. בין קיבוציות (אורגאניות) לסוציאליות (מיכאניות)

האומה בבחינת גוף שבו מתלכדים תאי היסוד של חברה היסטורית מסוימת, מכונה גם "אישיות קיבוצית".⁵⁸ גורדון מבחין בינה כיצור אורגאני לבין ה"סוציאליות", זו המתרכזת ברובד אידיאולוגי שאינו מיוסד על האדם היחיד אלא על כוח כמותי, "אם לא לומר: עדרי" (כלשונו), ועל טרמינולוגיה מארקסיסטית או מעמדית.⁵⁹ זוהי הבחנה בין הוויה קיבוצית המיוסדת על כל פרט מפרטיה, ושדהינאמיות היוצרת שבה נשענת על פעולה משולבת ומתואמת שבין תאיה,⁶⁰ לבין שעטנו של חברה מעמדית ופוליטיקה ("שיטות תכסיסיות").⁶¹

אי בהירות במושגים גורמת לדעתו לבלבול מחשבתי ולערבוב "מין בשאינו מינו". זוהי הערבוביה שבין תורות גאולה מעמדיות לבין תחייה לאומית, בין דגלי ההתחדשות הסוציאלית לבין "יום הקטנות" של הפעולה המתמידה לתיקון עצמי בד בבד עם תחיית העם.⁶²

כאן לפנינו הדואליות של מיכאניות ואורגאניות: "אין אנו באים לברוא חברה, קיבוץ מיכאני, – אנחנו באים לברוא את עצמנו: עם חי, אישיות קיבוצית, אדם קיבוצי".⁶³ האורגאניות מיוסדת על יצירה בחינת ביטוי כלל כוחות האישיות והרוח של היחיד: "עצמות שלמה, חיה ויוצרת חיים", הוא אומר, היא זו שבה מגולם "ריכוז שלם של היוצר ביצירתו". ואילו ה"סוציאליות" ("הקיבוץ

56. "לבריר ההבדל בין היהדות והנצרות", האדם והטבע, עמ' 280–281. והשווה "הקונגרס", האומה והעבודה, עמ' 193.

57. "מכתב רביעי לגולה", האומה והעבודה, עמ' 543.

58. "לבריר רעיונו מיסוד" (1920), האדם והטבע, עמ' 184.

59. "לבריר עמדתנו" (1919), שם, עמ' 222.

60. שם, שם.

61. "לחברי ברוח המנוצחים" (1919), האומה והעבודה, עמ' 418.

62. "עבודת התחיה בארצות הגולה" (1921), שם, עמ' 264.

63. "לבריר עמדתנו", האדם והטבע, עמ' 184.

המיכאני"י), בה כוונתו בעיקר לסוציאליזם המארקסיסטי, מתאפיינת בחוסר כוחה לחדש את החיים, ואין צריך לומר – לתקן את האדם.⁶⁴ התפיסות הסוציאליות נבנות מחולשתן ורפיסותן של צורות החיים האורגאניות כמהיתלשותו של האדם מסביבתו הטבעית.

בדורות האחרונים, בזמן שהמדע עלה למעלה ראש והביא לעולם טכניקה, שלא שערו הדורות הקודמים, בא הקפיטליזמוס, בן הטכניקה המשוכללה והעיר הקרועה מהטבע, והשליט בהחלט את המיכניות על הטבעיות, הוא גמר את הריסת התא הקיבוצי, האומה, והוליד נטייה לתת לאנושות בכללה צורה של קיבוץ מאטומים בודדים, מאישים פרטיים.⁶⁵

האטומיות והניכור ילדו תפיסה קוסמופוליטית, בה רואה גורדון אנטיזיתות לתפיסת האישיות הקיבוצית שלו. אדם התלוש ממקורות תרבותו ושאינו ארוג ברשויות השתייכות אורגאניות, ממילא גם לא יוכל ליצור זיקה מפרה עם בני קבוצות אתניות ומורשות תרבותיות אחרות. "אדם בן אומה חיה אפשר לו להרשות לעצמו מותרות אלו או שגיונות אלו: להיות קוסמפוליט, אנטי-לאומי או לאומי על תנאי", אומר גורדון. לא כן היהודי בן זמננו, המנותק מארצו, משפת תרבותו ומאורחות החיים שעיצבה מורשתו התרבותית-דתית.⁶⁶

ז. האומה והטבע

גורדון ממשיך את העם ל"מקהלת משוררים" המצורפת וממוזגת מקולות רבים, כל קול וייחודו. "כל קול וקול יש לו אמנם ערך בפני עצמו, [...] אבל הקול הקיבוצי המצורף רק מתעלה על-ידי כך", ותוך כדי כך נוצרת גם פעולה חוזרת, כאשר כל קול בפני עצמו מתעלה מתוך השירה המשותפת.⁶⁷ הוא מבחין בנוסח הקיבוצי, המשותף – שמתוכו נמצאת לכל אחד מבני העם דרכו האישית המיוחדת – שני יסודות: היסטורי וקוסמי.

היסוד ההיסטורי הוא בהקשריו השונים לעיל, ואילו היסוד הקוסמי, יסוד הטבע שבהווית העם, יובן כדבעי רק על רקע ההתודעות לזיהוי מושג הטבע שלו עם אלוהים או עם האימנציה האלוהית ביקום.⁶⁸

הדת היא יצירת האומה, התפתחותה חלה בד בבד עם התגבשות מעגלות השייכות של האדם: "מן המשפחה אל העדה, השבט, האומה". לביטוייה הרוחניים יותר והנאורים יותר הגיעה הדת רק מתוך פעולת הגומלין שבינה לבין העם המתהווה. "המקום שתופסת הדת בהתהוות האומה הוא כל כך רחב וכל כך

64. שם, שם.

65. "לכירור רעיונו מיסודו", האדם והטבע, עמ' 185.

66. "מכתב רביעי לגולה", האומה והעבודה, עמ' 542.

67. "עבודתנו מעתה" (1918), האומה והעבודה, עמ' 239.

68. לסוגיה זו מוקדש פרק מיוחד בחיבור מקיף שלי המוקדש למקורות הגותו של גורדון בחסידות ובקבלה (בכתובים) – א"ש.

עמוק, עד כי אין לצייר התהוות אומה חיה, עצמית, בלתי התהוות דת לאומית.⁶⁹ בבחינתה זו –

האומה היא כעין משפך, אשר מצדו הרחב, הקולט, הוא קולט לתוכו את ההווה לאין סוף, ומצדו המצומצם, דרך צינורו המרכזי, הוא מכניס את הכל לתוך נשמתו של היחיד. האומה כאילו מהווה את רוח היחיד מצד השגת הכלליות של החיים והעולם או מאירה הארה אנושית את השגת הכלליות של החיים והעולם אשר בכוח החיים של כל חי. על ידי האומה נעשה כל יחיד בעל נפש כעין עין מיוחדת של ההווה העולמית.⁷⁰

האומה היא, אם כן, חוליה ממצעת בין חי האדם לבין חי הטבע. כבן לעמור אומתו חווה האדם את אלוהיו שהוא אלוהי עמו, חווה אותו – כאמונת גורדון – בכל גילוייו בבריאה.

ח. האישי, הקיבוצי-לאומי והאוניברסלי

בתודעת הזהות הלאומית המיוחדת כל אומה מאומות אחרות יש פתחים להתבדלות ואף להתנשאות. וככל שמדובר בעם היהודי מתבלטת בו, לאורך דורות, מגמה (שאומנם אינה היחידה) המפרשת פירוש מצמצם את רעיון "הבחירה". לא מעין זו היא תפיסת הלאומיות של גורדון, שאינה נענית לפירושים מצמצמים, העשויים לדרדרה לאפיקי לאומנות.⁷¹ הזהות הלאומית אינה חוצצת, כאמנות, בין עמים או מורשות תרבותיות ודתיות. אדרבא, בה הדרך לשילובן תוך כדי התכוונות משותפת לחזון כלל-אנושי. רק מתוך מעוררות בתרבותו יכול אדם לפגוש ולהידבר עם השונה, שאינו בהכרח זר. "האינדיבידואליות, הלאומיות (או האינדיבידואליות הלאומית) והאוניברסליות", אומר גורדון, "אחוזות ודבוקות זו בזו בנפש חיה ובת-חורין כשלהבת בגחלת."⁷² משפחת האדם אינה נוצרת מיחידים רבים לאין-ספור – בני כל הלאומים והגזעים – אלא מצירופן המלכד של הישויות הקיבוציות (שבטיות כלאומיות). "האינדיבידואליות של הפרט והאוניברסליות של האנושיות אינה [...] דבר שלם וחי, בלי חוליה שלישית, המאחדת ומחיה אותם." והיא תולית "החיים

69. "האדם והטבע", האדם והטבע, עמ' 75.

70. "לבירור רעיונו מיסודי" (1920), שם, עמ' 183.

71. להבתנה בין לאומיות ללאומנות ראה מ' בוכר, "להכרת הרעיון הלאומי", עם עולם, ירושלים תשכ"א, עמ' 199–200; י' ברלין, "הלאומיות", נגד הזרם, תרגם א' אמיר, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 439–463. ועיין א' שפירא, "למקורות תפישתו הלאומית של בוכר ברומנטיקה הגרמנית", הציונות, טו, תל-אביב תש"ן, עמ' 92–93.

72. "מעניין לעניין באותו ענין" (1918), האומה והעבודה, עמ' 295. במקום אחר באותו מאמר הוא מצרף לשלושת היסודות הללו גם את הטבע; ארבעת היסודות הללו שרויים באחדות אורגאנית והם, לדעתו, "היסודות של החיים החדשים. [...] הניצוצות והקווים של האור החדש". (שם, עמ' 299)

הקיבוציים" (של כל קבוצה אתנית או שבט או עם). "האנושיות אינה גוף קיבוצי אחד מאוחד ושלם, ואין לה חיים מאוחדים ושלמים, [...] אינה אלא סכומם הכולל של גופים קיבוציים רבים."⁷³

על יסוד הנחה זו תובן קביעתו ש"אין אידיאלים אנושיים שאינם אידיאלים לאומיים".⁷⁴ רעיון אנושי גדול אינו בבחינת "מגדלים הפורחים באוויר". היווצרותו היא תמיד על קרקע של תרבות מסוימת ושל הקשר קיבוצי מסוים. אין, לדעתו, חיים אנושיים שאינם חיים לאומיים. "אנושיות" מושג מופשט הנהו, מושג אווירי: בחיים הממשיים מצויים רק עמים.⁷⁵ אין ביטוי לרוח האדם אלא בקבוצה או בשבט האנושי שהאדם ארוג בתוכם (וראה על כך בהרחבה בפרק-המשנה הקודם). בחיי העם, כמו בחיי היחיד, ישנה נטייה לצמצום, מזה, וכיסופים להתפשטות, לעילוי, מזה.

יש [בחיי האומה] – כמו בחיי היחיד – אידיאלים לאומיים עליונים, אנושיים – עליונים כשהאומה שואפת לחיים עליונים, ויש אידיאלים לאומיים מצומצמים, אגואיסטיים, כשהאומה בכללה, בתור אומה, לא באה עדיין לכלל הכרת השאיפה הזאת העליונה. אפילו אם רבים מבני האומה, בתור יחידים, שואפים על פי דרכם לחיים עליונים. לפיכך אם יש לראות בחיים ניגוד או גם סתירה בין האידיאלים העליונים, המבוקשים על ידי היחידים המעולים, ובין האידיאלים המצומצמים, הרגילים בקרב האומות, הנה הניגוד והסתירה הם לא בין האידיאלים האנושיים ובין האידיאלים הלאומיים, כי אם – שוב כמו בחיי היחיד – בין האידיאלים הלאומיים העליונים ובין האידיאלים הלאומיים התחתונים. אדרבא, האידיאלים האנושיים של היחיד מקבלים צורה וערך של דבר ממשי, חי ופועל, רק מתוך האידיאלים האנושיים של האומה, כמו שכל ה"אני" העליון של היחיד חי וגדל ומקבל שפע עליון רק מתוך ה"אני" העליון של האומה.⁷⁶

חשבון נפש וחשבון עולם הם לגבי תהליכים מצרניים ההולכים ומתמזגים: תהליכי האינדיווידואציה הם בראייתו הן "חינוך עצמי" הן "תיקון עצמי". "תיקון" הוא מושג עמוס מאוד בשפה העברית. גורדון מחבר את המיקרו שלו, את השתמעויות כ"תיקון עצמי", עם המקרו שלו – "תיקון עולם" בבחינת תהליך; התיקון העצמי אינו מגודר בתהליכים פנים-אישיותיים, משמעויות היא "בקשת יחס חדש אל כל מה שיש לאדם יחס אליו, משחרור החיים מצמצומם בחוגים או בצורות".⁷⁷ כוונתו ל"צורות" סוציאליות ופוליטיות – והאומה, בהיותה

73. "חשבוננו עם עצמנו" (ללא ציון שנת פרסום) האומה והעבודה, עמ' 346. והשווה מאמרו המאוחר של מ' בובר "השאלה הנסתרת" (1951), תעודה ויעוד, ירושלים תשי"ט, עמ' 243–235.

74. "לבירור ההבדל בין היהדות והנצרות" (ללא ציון שנת פרסום), האדם והטבע, עמ' 283.

75. "מכתב ראשון לגולה", האומה והעבודה, עמ' 525.

76. "לבירור ההבדל בין היהדות והנצרות", האדם והטבע, עמ' 283–284.

77. מכתב לנתן ביסטריצקי (1921), מכתבים ורשימות, עמ' 134.

מצומצמת בדפוסייה ובפולחניה, בכללן.⁷⁸

גורדון מדגיש ברומנית את הייחודי כבסיס לאריגת המשותף ואת הרוח האנושית המשותפת. "הרוח של כל העמים יחד, כאילו הוא ים אחד גדול, אמנם בעל זרמים שונים, אבל בכללו הוא אחד". אחדותה של משפחת האדם היא אופק חזון ההיגאלות האוטופי שלו.⁸⁰

אם נאמץ את ההבחנה בין מגמה מצמצמת-מתבדלת לבין מגמת "התפשטות" בתרבות היהודית לדורותיה,⁸¹ הרי שנוכל למקם את גורדון בין דבריה המרכזיים של זו השנייה, הן בתולדות הציונות הן במחשבה היהודית בת זמננו. בין מגלמיה המרכזיים, לצדו ואחריו, יוזכרו כאן מרטין בובר, ש"ה ברגמן, אברהם י' השל, גרשום שלום.

אין להבין את חזון התחייה הציוני שלו אלא בהקשר תפיסותיו הנדונות כאן. "עתיד עמנו לעשות גדולות, לפי מידת הצרות והייסורים שסבל; אם נקווה כי עתיד הוא לגלות שמים חדשים וארץ חדשה לכל יושבי תבל."⁸² והתנאי לכך, המקדמה, הוא שיהיה עם ישראל "עם-אדם".⁸³

78. וראה הדיון בפרק-משנה ו לעיל.

79. "הסופרים והעובדים" (1921), האומה והעבודה, עמ' 302.

80. וראה חיבורי המוקדש לתפיסתו האוטופית של גורדון

"A.D. Gordon and the Second Aliya Realization of Utopia", in: *Communal Life*, edited by Y. Gorni, Y. Oved, I. Paz, New Brunswick 1987, pp. 130-142.

81. ראה ח"י רות, "התנועה המוסרית באתיקה היהודית", *הדת וערכי האדם*, ערך צ' אדר, ירושלים תשל"ג, עמ' 89-106; א"א אורבך, "כל המקיים נפש אחת..." - גלגולו של נוסח, *תרביץ*, מ, ג (ניסן תשל"ו), עמ' 268-284; מ' אלון, "עקרונות מוסריים כנורמה הלכתית", *דעות*, כ (קיץ תשל"ב), עמ' 62-67; א' אלטמן, "הסובלנות והמסורת היהודית", *פנים של יהדות*, ערך א' שפירא, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 217-232. והשווה א"ד גורדון, "מכתב רביעי לגולה", האומה והעבודה, עמ' 73-77.

82. "הדיבור העברי" (1920), האומה והעבודה, עמ' 483-484.

83. ראה ההידרשות לרעיון "עם-אדם" בפרק-המשנה א לעיל.